

# Förnuftig tro och intellektuell moral

## 1. INTELLEKTUELL MORAL

När Ingemar Hedenius (1958, s. 192) ville bedöma livsåskådningar underställde han sig den "intellektuella moralens maxim" enligt vilken man bör tro på något om och endast om man har förnuftiga skäl att hålla det för sant. Hedenius använde denna maxim för att kritisera svenska teologer som han ansåg hyste en oförnuftig tro.

Vilka är de förnuftiga skälen för att tro på något? Varje diskussion av detta problem måste ta ställning till David Humes (1739–40) skepticism. Om Hume har rätt, finns det inga förnuftiga skäl för att hålla något för sant, inte ens de mest berömda naturvetenskapliga teorierna. Hedenius maxim skulle i så fall få konsekvensen att alla typer av tro är oförnuftiga, något som skulle göra livet svårt inte bara för teologer, utan för alla de "bildningssökande människor" som Hedenius försökte övertyga om att bli "konsekventa kulturvarer" (jfr Hedenius 1958, s. 17).

När Anders Wedberg diskuterade Humes skepticism, anmärkte han att den är ett uttryck för bevisempirism (Wedberg 1970, s. 101, 104). Enligt Hume har vi förnuftiga skäl att tro något bara när vi med utgångspunkt från erfarenheten kan bevisa att något är sant eller sannolikt. Intuitivt sett verkar Humes skepticism inte vara riktig (Bergström 2002, s. 18). Kan vi visa att den är felaktig, att det finns förnuftiga skäl för försanthållanden?

Detta problem har den sista tiden diskuterats av anhängare till den kritiska rationalismen. Några av dem påstår att alla våra trosföreställningar och försanthållande visserligen i princip är felbara, men att de ändå kan vara förnuftiga. Kan deras uppfattning om förnuftig tro underlätta för oss att följa den intellektuella moralens maxim och bli konsekventa kulturmänniskor som inte förlorar sig i skepticism?

## 2. KRITISK RATIONALISM

Enligt den kritiska rationalismen är det inte möjligt att med erfarenhetens hjälp bevisa att teorier är sanna eller sannolika (Popper 1959,

§1), utan alla vetenskapliga teorier är i princip felbara. Däremot är det möjligt att pröva teorier med erfarenhetens hjälp. Från vetenskapliga teorier kan vi härleda prognoser och förutsäga framtida händelser. Om erfarenheten visar att en sådan prognos är falsk, så har teorin falsifierats. Om prognosen visar sig vara riktig, har teorin bekräftats. För att pröva teorier strängt skall man försöka att vederlägga dem genom att pröva deras mest osannolika förutsägelser. Om en teori klarar sådan sträng prövning, har den bekräftats väl. För att förstå vetenskapen är det onödigt att göra några induktiva antaganden om att erfarenheten kan bevisa att en teori är sann (eller sannolik). Sådana antaganden leder bara till onödiga problem av det slag om Hume pekade på (Popper 1959, §10). Är det möjligt att på detta sätt undvika de problem som bevisempirismen leder till och ge den intellektuella moralens maxim ett nytt innehåll? Är det förnuftigt att hålla de teorier för sanna som stått emot sträng kritik, som Alan Musgrave (1999, 324) föreslår?

Många kritiska rationalister menar att Musgraves förslag är ohållbart och på ett eller annat sätt faller offer för Humes skeptiska kritik. Jag skall försöka visa att så inte är fallet om vi tar avstånd från alla former av bevisempirism och alla försök att genom bevis och rättfärdiganden nå visshet. Men först vill jag behandla vad som talar för Musgraves förslag.

## 2. FÖRNUFTIG TRO UTAN BEVISEMPIRISM

Kritisk prövning av vetenskapliga teorier innebär försök att vederlägga dem med erfarenhetens hjälp. För att en sådan prövning skall vara möjlig måste en teori ha empiriska konsekvenser. På så sätt kan inte bara enkla hypoteser provas, som 'alla smaragder är gröna', utan också komplicerade teoretiska system, som t.ex. teorier om solsystemets eller materiens struktur (Andersson 1994, kap. 2).

Första steget vid prövning av en vetenskaplig teori är att härleda förutsägelser från den med hjälp av vanlig deduktiv logik. Nästa steg är att jämföra förutsägelserna med erfarenheten. Om erfarenheten skulle visa att en sådan förutsägelse är falsk, så har den prövade teorin falsifierats. Sådana falsifikationer är också rent deduktiva. Den deduktiva logiken är inte bara ett redskap för *bevis*; den är också ett redskap för *kritik*. Vid bevis överförs sanning från premisserna till slutsatsen; vid kritik återförs slutsatsens falskhet till åtminstone en av premisserna (Popper 1992, s. 75). Prövning och falsifikation av vetenskapliga teorier förutsätter inga problematiska induktiva antaganden.

Om en teori bekräftats vid empirisk prövning, så visar det inte att den är sann eller ens att den är sannolik. Också väl bekräftade teorier består av felbara förmodanden, inte av bevisade sanningar (Popper 1959, kap.

10). Om en hypotes står emot allvarliga försök att vederlägga, så har den bekräftats väl och det är förnuftigt att tro på den enligt följande rationalitetsprincip (*KR*): Det är förnuftigt att tro att *P* (vid tidpunkten *t*) om och endast om *P* är den hypotes som (vid tidpunkt *t*) bäst har stått emot sträng kritik (Musgrave 1999, s. 324).

Denna rationalitetsprincip förutsätter inga problematiska induktiva antaganden och ingen form av bevisempirism. Princip (*KR*) leder inte till säkert vetande eller bevisade sanningar, utan till förnuftiga förmodanden (*conjectural knowledge*) som förblir *felbara* och i princip kan vederläggas vid nästa prövning. Vad som var förnuftigt att tro vid en tidpunkt kan vara oförnuftigt att tro vid en senare tidpunkt efter ytterligare prövning.

Enligt rationalitetsprincip *KR* är det förnuftigt att tro på en uppfattning om och endast om den bekräftats väl genom sträng prövning. Denna bedömning bygger på två förutsättningar, på *rationalitetsprincipen* (*KR*) och *testsatser* om resultatet av stränga prövningar. Är det förnuftigt att acceptera dessa förutsättningar? Eller leder dessa förutsättningar till att induktionsproblemet återkommer i ny form?

### 3. TESTSATSER OCH ERFARENHET

Ett exempel på en testsats som kan provas med erfarenhetens hjälp är: 'Här är nu ett glas vatten'. I det flesta fall håller vi sådana testsatser för sanna efter att ha gjort motsvarande observationer. Sådana observationer rättfärdigar inte testsatserna, bevisar inte att de är sanna. En sats kan bara bevisas med hjälp av andra satser, inte av erfarenheten (Popper 1959, §29). Men även om erfarenheten inte kan bevisa att testsatser är sanna, så kan den pröva dem. Därför kan erfarenheten vara ett förnuftigt skäl för att hålla testsatser för sanna i enlighet med rationalitetsprincip *KR* enligt vilken det är förnuftigt tro på uppfattningar som klarat av sträng prövning (Andersson 2006, 180).

I vetenskapliga sammanhang nöjer man sig ofta inte med förnuftig tro på en enstaka testsats. Prövningar av teorier skall i princip kunna upprepas av alla forskare. Viktiga testsatser skall beskriva *reproducerbara effekter*, dvs. skall beskriva experiment och observationer som kan upprepas (Popper 1959, §8). Därmed kan prövningen av testsatserna göras sträng.

Testsatser kan provas inte bara genom jämförelse med erfarenheten, utan också genom härledning av nya testsatser. Om det är svårt att jämföra en testsats med erfarenheten eller om vi bedömer att jämförelsen är problematisk, kan det vara intressant att härleda nya testsatser som är mindre problematiska. Testsatsen 'här är nu ett glas vatten' kan prö-

vas inte bara genom att observera vad som står framför oss vid ett visst tillfälle. Vi kan t.ex. försöka gripa tag i glaset eller provsmaka vätskan i det. Om vi vill, kan vi fortsätta prövningen och göra den ännu strängare genom att ta glaset till ett kemiskt laboratorium. Skulle en testsats inte klara sådan fortsatt prövning, så skulle inte längre vara förnuftigt att hålla den för sann.

Att testsatser kan prövas med andra testsatser ger inte upphov till någon oändlig regress. Varje härledning av testsatser upphör när vi har kommit fram till en typ av testsatser som på ett oproblematiskt sätt kan jämföras med erfarenheten. Avbrottet i härledningen av ytterligare testsatser är inte dogmatiskt. Vi påstår inte att jämförelsen med erfarenheten bevisar att en testsats är sann, bara att det för tillfället är förnuftigt att hålla den för sann.

Vi är inte ute efter att rättfärdiga testsatsers *innehåll*, utan försöker visa att *handlingen* att tro på dem (att hålla dem för sanna) är förnuftig. Skulle någon tycka att jämförelsen med erfarenheten är problematisk, står det honom fritt att upprepa prövningen eller att utföra nya typer av prövning. Empirisk prövning av testsatser genom observation ger ingen absolut visshet: fortsatt prövning kan i princip vederlägga dem. Men så länge inga motstridiga resultat föreligger är det förnuftigt att tro att prövade testsatser är sanna (Andersson 2006, ss. 180–82; Andersson 2009). Eftersom vi inte strävar efter visshet och därmed inte försöker rättfärdiga testsatsers *innehåll*, så uppstår inga problem när vi med hjälp av rationalitetsprincipen (*KR*) bedömer att det är förnuftigt att hålla testsatser som prövats genom jämförelse med erfarenheten för sanna.

#### 4. RATIONALITETSPRINCIPEN

Leder antagandet av rationalitetsprincipen *KR* till liknande problem som antagandet av en induktionsprincip gjorde? Är det förnuftigt att acceptera rationalitetsprincipen (*KR*)? Om vi anger förnuftiga skäl för den, leder det till en oändlig regress? Eller antar vi denna princip dogmatiskt utan att ange några förnuftiga skäl för den?

Som förnuftigt skäl för att acceptera rationalitetsprincipen *KR* anger Musgrave (1999, s. 329–331) att den stått emot sträng kritik bättre än konkurrerande rationalitetsprinciper. Medan t.ex. en induktionsprincip inte kan rättfärdigas utan att vi förlorar oss i en oändlig regress eller logisk cirkel eller helt enkelt bara dogmatiskt antar den utan något rättfärdigande, så träffar dessa svårigheter inte rationalitetsprincipen *KR*.

Vid bedömningen om *KR* stått emot sträng kritik prövar vi om *KR* uppfyller sina egna krav. Detta är inte något bevis och därmed inte heller något cirkelbevis för *KR*. Lika lite som en kritisk rationalist försöker

rättfärdiga hypoteser och testsatser genom att bevisa att de är sanna (eller sannolika), lika lite försöker han att rättfärdiga sin grundläggande rationalitetsprincip *KR* genom att bevisa den. För den kritiska rationalismen är inte bevis, utan resultaten av kritisk prövning avgörande. Om *KR* klarar av kritisk prövning, inklusive prövningen om den uppfyller sina egna krav, så är det förnuftigt att acceptera *KR*.

När det gäller frågan om rationalitetsprinciper kan tillämpas på sig själva, så finns tre möjligheter: (1) en rationalitetsprincip kan tillämpas på sig själv, (2) en rationalitetsprincip är förnuftigt enligt en annan rationalitetsprincip, (3) en rationalitetsprincip är inte förnuftig enligt någon rationalitetsprincip. Den andra möjligheten leder till frågan varför det är förnuftigt att tillämpa en rationalitetsprincip på en annan och därmed till en hotande oändlig regress. Den tredje möjligheten är otillfredsställande och innebär att en rationalitetsprincip accepteras dogmatiskt. När det gäller denna typ av kritisk prövning kan vi inte komma längre än att visa att en rationalitetsprincip kan tillämpas på sig själv, att den är internt konsistent (jfr Andersson 2009, s. 26–29; Musgrave 1999, s. 330–331).

David Miller (1994, s. 121–125) har framfört kritiken att rationalitetsprincipen *KR* är tom och enbart kosmetisk, därför att *KR* inte kan användas för att rättfärdiga satser som sanna eller sannolika. Men *KR* är inte avsedd att göra det. Miller frågar vad *KR* i så fall har för funktion. Svaret på den frågan är att *KR* hjälper oss att bedöma vilka förmodanden det är förnuftigt att tro på. Därmed tillåter *KR* oss att övervinna Humes skepticism, medan Millers egen position inte gör det. Som svar på frågan varför vi skall hålla en uppfattning för sann eller handla på visst sätt föreslår Miller (1994, s. 71–72) svaret 'Varför inte?'. Millers (1999) position är absolut skeptisk. Miller (2006, s. 151) påstår visserligen att hans skepticism inte är relativistisk eller nihilistisk, men det är svårt att se hur han kan undvika dessa konsekvenser.

## 5. DEN KRITISKA MEDELVÄGEN

Den intellektuella moralens princip får ett innehåll först när den anger vilka förnuftiga skäl det finns för att hålla något för sant. Efter Humes kritik kan induktivt stöd för uppfattningar inte betraktas som ett sådant skäl. Den kritiska rationalismen försöker inte ge induktivt rättfärdigande av uppfattningar och drabbas därmed inte av Humes kritik. Den överger bevisempirismens svårighet genom att ge upp strävan efter visshet samtidigt som den hävdar att det är förnuftigt att hålla felbara förmodanden som klarat av sträng kritik för sanna. Därmed gör den kritiska rationalismen det möjligt att ge den intellektuella moralens maxim ett nytt innehåll som underlättar för oss att som bildnings- och kunskapssökande

människor leva som konsekventa kulturvarerlser genom att visa en kritisk medelväg mellan skepticism och dogmatism. I en tid när bildnings- och kunskapssökandet är hotade av fundamentalistisk dogmatism och skeptisk relativism är detta viktigare än någonsin.

## LITTERATUR

- Andersson, Gunnar. 1994. *Criticism and the History of Science: Kuhn's, Lakatos's and Feyerabend's Criticisms of Critical Rationalism*. Leiden (Holland): E. J. Brill.
- Andersson, Gunnar. 2006. Test statements and experience. I *Karl Popper: A centenary assessment, selected papers from Karl Popper 2002*, red. Ian Jarvie, Karl Milford och David Miller, 2: 177–183. Aldershot: Ashgate.
- Andersson, Gunnar. 2009. Critical Rationalism and the Principle of Sufficient Reason. I *Rethinking Popper*, red. Zuzana Parusniková and Bob Cohen, 21–30. Dordrecht: Springer.
- Bergström, Lars. 2002. Den intellektuella moralens maxim. *Filosofisk tidskrift* 23, no. 2: 3–30.
- Hedenius, Ingemar. 1958. *Tro och livsåskådning*. Stockholm: Bonnier.
- Hume, David. 1739–40. *A Treatise of Human Nature*. red. L. A. Selby-Bigge. 2 uppl. Oxford: Clarendon Press, 1967. Sv. övers. 2002–2005. *Avhandling om den mänskliga naturen*, 1–3. Stockholm: Thales.
- Miller, David. 1994. *Critical rationalism: A Restatement and Defence*. Chicago: Open Court.
- Miller, David. 1999. Being an Absolute Skeptic. *Science* 284, no. 4 June: 1625–1626.
- Miller, David. 2006. *Out of Error: Further Essays on Critical Rationalism*. Aldershot: Ashgate.
- Musgrave, Alan. 1999. *Essays on Realism and Rationalism*. Amsterdam: Rodopi.
- Popper, Karl R. 1959. *The Logic of Scientific Discovery*. London: Hutchinson.
- Popper, Karl R. 1992. *In Search of a Better World: Lectures and Essays from Thirty Years*. London: Routledge.
- Wedberg, Anders. 1970. *Filosofins historia: Nyare tiden till romantiken*. 2 uppl. Stockholm: Bonnier. Ny utgåva 2003. Stockholm: Thales.